

تحلیلی بر تبعات توسعه‌ی صنعت جهانگردی

نویسنده: دکتر شمس‌السادات زاهدی

استاد دانشگاه علامه طباطبایی

چکیده

صنعت جهانگردی مانند هر پدیدار دیگری دارای ابعاد مثبت و منفی است. برخی از صاحب‌نظران، بر ابعاد مثبت این پدیدار تاکید و توسعه‌ی بی‌مانع آن را توصیه کرده‌اند. عده‌ای نیز بر ابعاد منفی آن توجه دارند و بر این باورند که تبعات سوء این صنعت به حدی است که آثار مثبت آن را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. در این نوشتار موضوع با نگرش سیستمی مورد تحلیل قرار گرفته و تبعات توسعه‌ی صنعت جهانگردی از زوایای گوناگون اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، زیست محیطی و بهداشتی بررسی شده است. آگاهی از تبعات مثبت و منفی آن به سیاست‌گذاران و واضعان خطوط مشی در این زمینه کمک می‌کند تا با شناخت بیشتری به قضاوت و تصمیم‌سازی بپردازند به نحوی که کشور بتواند با برنامه‌ریزی حساب شده، تبعات منفی را کاهش دهد و از

تبعات مثبت توسعه‌ی صنعت جهانگردی منتفع شود.

مقدمه

یکی از مکاتبی که امروزه در اغلب دیسپلین‌های علمی مقبولیت یافته است و بررسی‌ها و تجزیه و تحلیل‌های علمی بر مبنای آن صورت می‌پذیرد دیدگاه و تفکر نظام‌گرا و مکتب سیستمی است. ویژگی مثبت این دیدگاه تبری از تفکر تک‌بعدی و یک‌سونگر است. براین اساس، فردی که جهان‌بینی و نحوه‌ی تفکر خود را بر نگرش سیستمی استوار می‌سازد نه تنها تا حدود زیادی از یک بعدی بودن و قشری فکرکردن مبری می‌شود و از تعصب ناآگاهانه و یک‌سونگری دوری می‌جوید بلکه با بررسی دربارهی کلیت یک موضوع و با در نظر گرفتن کلیه‌ی ارتباطات ممکن، البته در حد امکان، می‌کوشد تا به شناخت کامل‌تری از آن موضوع دست یابد و در موقعیت شناخته‌شده‌تری به موجودیت خویش ادامه دهد و وظایف و تکالیف محوله را در جهت بهبود سیستم‌های موجود، انجام دهد. نگارنده در این نوشتار بر آن است تا صنعت جهانگردی را از دیدگاه سیستمی بررسی کند و آثار مثبت و منفی آن را به منظور کسب شناختی عمیق‌تر با نگرش نظام‌گرا مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد.

کاربرد مفاهیم سیستمی در صنعت جهانگردی

صنعت جهانگردی همانند هر سیستم دیگر از اجزایی تشکیل شده است که برای تحقق هدفی معین با یکدیگر در ارتباط و کنش متقابل هستند. در این صنعت، درون‌دادهایی وجود دارد که به سیستم وارد می‌شوند و در فرآیند تبدیل قرار می‌گیرند و پس از انجام عملیاتی مشخص، به عنوان برون‌داد از سیستم خارج می‌گردند. مفاهیم سیستمی به صنعت جهانگردی به خوبی قابل تعمیم است. در سیستم جهانگردی، بازخور به عنوان یک مدار ارتباطی، نحوه‌ی عملکرد سیستم را مشخص می‌کند و انحرافات را منعکس می‌سازد^(۱). سیستم با توجه به اطلاعاتی که از مدار بازخور دریافت می‌کند اصلاحات لازم را متناسب با شرایط زمان و مکان و مقتضای موقعیت، در خود به وجود می‌آورد. در صنعت جهانگردی جهانگردان از جمله‌ی درون‌دادهای اصلی سیستم هستند. طرز برخورد و رفتارهای ما ممکن است سبب ایجاد رضایت

و یا نارضایتی در آنان شود. ادراکات و برداشت‌های آنان از رفتارهای ما، در محیط خودشان انعکاس خواهد یافت. رضایت آنان عاملی برای تبلیغ مثبت درباره ویژگی‌های نظام ما خواهد بود و به جذب گردشگر بیشتر، منتهی می‌شود و نارضایتی آنان تبلیغ منفی محسوب شده و دفع جهانگردان احتمالی را به دنبال خواهد داشت. گردشگر راضی، خود، مبلغ موثری برای اعزام گردشگرهای جدید خواهد بود.

یکی دیگر از مفاهیم سیستمی، آنتروپی است که آن را مختل‌کننده‌ی نظم سیستم تعریف کرده‌اند. آنتروپی به دو نوع قابل تقسیم است: (۲) آنتروپی مثبت که عملکردی در خلاف جهت نظم سیستم و آنتروپی منفی که عملکردی در خلاف جهت آنتروپی مثبت دارد و برای اصلاح انحرافات و به منظور بقای سیستم در محیط عمل می‌کند. (۳) در سیستم جهانگردی، هدف اولیه، جذب جهانگرد، ارائه خدمات مورد نیازش به وی و ایجاد رضایت و خاطره‌ی خوش از سفر در ذهن اوست. در این فرآیند، آنتروپی‌های مثبت و مخفی پدید می‌آیند که سیستم را از جهت اصلی خویش منحرف می‌سازند. آنتروپی‌های مثبت در جامعه‌ی ما فراوانند. هر نوع سوءرفتار، برخورد نامناسب، کیفیت نازل، عدم ارائه خدمات به گونه‌ای که از قبل وعده داده شده و ... را می‌توان در زمره‌ی آنتروپی‌های مثبت قلمداد کرد. برای مقابله با این عوامل، لازم است که مسئولان و دست‌اندرکاران نظام جهانگردی اولاً، بازخورها را دریافت کرده و نسبت به موارد خلاف و واقعیت‌های موجود، شناخت کافی پیداکنند و ثانیاً، با آن‌ها برخوردهای مناسب انجام دهند. ایجاد تعهد در مسئولان، آموزش نیروی انسانی در کلیه‌ی سطوح برای رفع کمبودهای دانشی و مهارتی در زمینه‌های مختلف، تدارک وسایل و تجهیزات مورد نیاز و ... را می‌توان از جمله آنتروپی‌های منفی دانست که در جهت حفظ سیستم می‌توانند مؤثر باشند. در این باره، آموزش مهم‌ترین آنتروپی منفی برای مبارزه با آنتروپی‌های مثبت است زیرا به کمک آن می‌توان طرز برخوردها، طرز رفتارها و عملکردها را تغییر داد و نیروهای مخل را به منابع مفید و سازنده تبدیل ساخت و به کمک آن در حفظ و ادامه‌ی نظم سیستم تلاش کرد.

وجود تناسب در بین اجزای سیستم، یک ضرورت است. چنانچه تناسب اجزا برهم بخورد، عملکرد سیستم مختل می‌گردد. برای مثال خدماتی که به گردشگرها ارائه می‌شود باید با مبالغی که از آن‌ها اخذ می‌گردد تناسب داشته باشد، اما در بسیاری از موارد چنین نیست. در هنگام

دریافت پول، برخوردها بسیار خوشایند و دل‌نشین است ولی هنگام ارائه خدمت و پاسخ‌گویی به توقعات و انتظارات موجه گردشگرها، طرز برخوردها متفاوت می‌شود. مثال دیگر در مورد ضرورت وجود تناسب بین اجزای سیستم است. چنان‌چه خللی در یک جزء سیستم پدید آید سایر اجزاء نیز از آن خلل، متأثر می‌گردند. برای مثال نقص در سیستم برنامه‌ریزی در صنعت جهانگردی، به سایر قسمت‌های آن نظام راه می‌یابد و مانع حرکت صحیح آن در جهت تحقق هدف‌های معین شده می‌گردد.

از دیگر مفاهیم سیستمی که به صنعت جهانگردی نیز قابل تعمیم است، اصل هم‌پایانی است. سیستم می‌تواند از راه‌ها و مسیرهای گوناگونی به هدف واحدی برسد. ویژگی هم‌پایانی سبب ایجاد انعطاف‌پذیری در مطابقت با شرایط زمان و مکان و تغییرات محیطی می‌شود. (۴) مثلاً برای اعتلای صنعت جهانگردی در کشور با توجه به گرایش‌های مسلطی که در حال حاضر در جامعه‌ی ما وجود دارد و با در نظر داشتن نظام ارزشی حاکم می‌توان روش‌هایی را برگزید که بدون مبادینت داشتن با نظام ارزش‌های موجود، در جهت احیای این صنعت به گونه‌ای هدایت‌شده عمل کند و اهداف مورد نظر را تعیین بخشد.

یکی دیگر از واژه‌ها و اصطلاحاتی که در مباحث سیستمی مطرح می‌شود واژه هم‌افزایی یا سینرژی (Synergy) است. سیستم، در کلیت وجودی خویش، خواصی را از خود به منصفه ظهور می‌رساند که در اجزای متشکله‌اش به تنهایی وجود ندارد. این کلیت نیز نتیجه‌ی گرد آمدن اجزای مجرد نیست، بلکه ارتباط اجزا با یک‌دیگر و نظم در ترکیب، سازمان آنها است که کلیت سیستم را به وجود می‌آورد. (۵) سیستم با چنین جامعیت وجودی، توان و بضاعتی می‌یابد که او را به انجام وظایف خود قادر می‌سازد. نظام جهانگردی نیز در کلیت خود واجد ویژگی‌هایی است و به تبع این ویژگی‌ها در سیستم برتر و جامعه محیطی‌اش آثاری از خود به جا می‌گذارد. این نظام نیز دارای اجزایی است. تا زمانی که این اجزا، پراکنده و متفرق باشند، نخواهند توانست از ویژگی هم‌افزایی و تضایف منتفع شوند. با نظم و سازمان‌یافتگی و با اتحاد و انسجام اجزا، خاصیت هم‌افزایی در سیستم ظهور می‌کند و توان سیستم را افزایش می‌دهد.

تبعات توسعه‌ی صنعت جهانگردی

توریسم نیز مانند هر پدیدار دیگری دارای ابعاد مثبت و منفی است. مباحث زیادی له و علیه توریسم مطرح شده است. برخی از صاحب‌نظران بر جنبه‌های مثبت این پدیدار تاکید کرده‌اند و با دیده‌ی اغماض بر تبعات منفی آن نگرسته و توسعه‌ی بدون مانع آن را توصیه کرده‌اند. عده‌ای نیز ابعاد منفی توسعه‌ی صنعت جهانگردی را بیش از حد بزرگ می‌دانند و بر این باورند که تبعات سوء این صنعت به حدی است که آثار محدود مثبت آن را تحت الشعاع قرار می‌دهد. قصد نگارنده در این نوشتار، تجزیه و تحلیل مسأله با نگرش سیستمی است. یعنی سعی می‌شود تبعات توسعه‌ی جهانگردی از زوایای گوناگون مورد بررسی قرار گیرد تا زمینه‌ای برای کسب شناخت دقیق‌تر فراهم آید و سیاست‌گذاران و تدوین‌کنندگان خط‌مشی‌ها با آگاهی بیشتری به قضاوت و تصمیم‌گیری در این مورد بپردازند به نحوی که تبعات مثبت را به حداکثر و نتایج منفی را به حداقل برسانند.

آثار توسعه‌ی صنعت جهانگردی زمینه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، زیست‌محیطی و بهداشتی را در بر می‌گیرد که در زیر در مورد هر یک از این زمینه‌ها توضیحاتی ارائه می‌شود.

آثار اقتصادی توسعه‌ی صنعت جهانگردی

در بسیاری از کشورهای جهان، توریسم به عنوان یکی از بخش‌های کلیدی و اصلی در جهت توسعه و پیشرفت اقتصادی عمل کرده است. البته میزان تاثیر توریسم در توسعه، با نظام حکومتی و جهت‌گیری‌های آن ارتباط مستقیم دارد. آثار اقتصادی توریسم، چندگانه است. مهم‌ترین اثر توسعه‌ی این صنعت، ایجاد اشتغال و درآمد است. نتایج تحقیقات موید این است که توریسم به کاهش بیکاری و کسب درآمد منتهی می‌گردد. در این زمینه مثال‌هایی ارائه می‌شود: در هاوایی، بیست و یک درصد از کل نیروی کار کشور در صنعت توریسم شاغلند.^(۶) در تحقیقی که در سال ۱۹۸۸ در کشور تایلند به عمل آمده است مشخص شده که در سال مزبور صنعت توریسم برای ۴۶۰ هزار نفر به طور مستقیم و برای یک میلیون نفر به طور غیر مستقیم، کار ایجاد کرده است.^(۷) در اوایل دهه‌ی ۱۹۸۰ که دوران رکود اقتصادی بوده، میلیون‌ها شغل در

آمریکا از بین رفت ولی در همان زمان مشاغل متعددی در اثر توسعه‌ی صنعت توریسم به وجود آمدند و رشد پایدار خود را در سالیان بعد نیز ادامه دادند. در کنیا چهل درصد از ارز خارجی وارده به کشور از توریسم تامین می‌شود. (۸) توریسم در مالزی به طور متوسط سالیانه ۱۷/۳ درصد رشد داشته است و امروزه سومین صنعت مهم در این کشور به حساب می‌آید و میزان قابل توجهی از ارز خارجی را کسب می‌کند و حتی از صنایع سنتی این کشور نیز پیشی گرفته است. (۹) اسپانیا در سال ۱۹۹۰ پس از آمریکا، فرانسه و ایتالیا مقام چهارم را در جهان از نظر کسب درآمدهای توریستی احراز کرده است. (۱۰)

توسعه‌ی جهانگردی در افزایش درآمدهای مالیاتی نیز تاثیر مستقیم دارد. بخشی از درآمدهای مالیاتی از مالیات بر شرکت‌ها و مالیات بر فروش اخذ می‌شود. (۱۱) وقتی تعداد گردشگر زیاد شود میزان فروش و به تبع آن درآمدهای عملیاتی نیز افزایش می‌یابد.

توریسم در تامین ارز و بهبود تراز پرداخت‌ها نقش موثری دارد. موانعی که برای دستیابی به بازارهای خارجی وجود دارد، از قبیل سهمیه‌های تجاری، تعرفه، مالیات و غیره از طریق جذب گردشگر، تعدیل می‌شود. با ورود گردشگر تقاضا برای کالاهای بومی و تولیدی داخلی افزایش می‌یابد. گردشگر به طور مستقیم به بازار داخلی وارد می‌شود کالا می‌خرد، ارز وارد می‌کند و باعث می‌شود اقتصاد کشور میزبان از درآمدهای فراوان مردم کشورهای غنی سود ببرد. بنابراین می‌توان گفت که توریسم، بخشی از فعالیت‌های اقتصادی است که کم‌تر تحت تاثیر موانع تجاری قرار می‌گیرد.

به کمک صنعت توریسم در فعالیت‌های اقتصادی، تنوع ایجاد می‌شود و زیان‌های ناشی از تک‌بعدی و محدود بودن منبع درآمد، کاهش می‌پذیرد. این امر بویژه زمانی که قیمت جهانی برای مواد خام، خیلی بالا نیست بسیار اهمیت می‌یابد (به عنوان مثال، در سال جاری که قیمت نفت به شدت کاهش یافت مردم ما از تبعات سوء اقتصاد تک‌بعدی صدمه فراوان دیدند).

ورود گردشگر به کشور را می‌توان نوعی افزایش صادرات تلقی کرد و برعکس وقتی مردم کشور ما به کشورهای دیگر می‌روند در واقع بر واردات کشور اضافه می‌شود و چنانچه مردم تعطیلاتشان را در داخل کشور سپری کنند نوعی جانشین واردات صورت می‌گیرد. (۱۲) بنابراین پذیرش گردشگر در افزایش میزان صادرات، موثر است.

از دیگر آثار اقتصادی توسعه‌ی توریسم این است که به ایجاد شناخت بیشتر و درک بهتری از امکانات کشور برای خارجی‌ان منجر می‌شود و امکان افزایش سرمایه‌گذاری خارجی را فراهم می‌آورد.

سرمایه‌گذاری در زمینه‌ی ایجاد تسهیلات توریستی سبب جذب درآمدها از حوزه‌ی پس‌انداز و به جریان افتادن آن در سیستم اقتصادی کشور می‌شود که از اثرات آن ایجاد اشتغال و درآمد در نظام اقتصادی خواهد بود.

اگرچه آثار مثبت اقتصادی توسعه‌ی صنعت توریسم انکارناپذیر است ولی جذابیت این آثار نباید ما را از توجه به تبعات منفی گسترش بی‌رویه صنعت جهانگردی بازدارد. در این جا به برخی از آثار منفی توسعه‌ی توریسم اشاره می‌شود.

به موازات رشد صنعت توریسم، رفتارها و طرز برخورد‌های ساکنان بومی کشورها نسبت به توریسم تغییر می‌کند. دلیل عمده‌ی این تغییر، اصطکاک منافع است. نگارنده بر این باور است که اصل آهنی منافع شخصی^۱ در این مورد نیز مصداق پیدا می‌کند. تا وقتی رشد توریسم آثار مرئی و ملموس اقتصادی داشته باشد و مردم از پیامدهای آن سود ببرند، مشکل چندانی بروز نمی‌کند ولی به مجرد این که احساس تهدید به وجود آید و مردم وجود گردشگران را تهدیدی برای منافع خود تلقی نمایند، مشکلات بروز خواهند کرد. حد اشباع و درجه‌ی تحمل جوامع مختلف، از جهات اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، زیست محیطی و سایر ابعاد محیطی، با یک دیگر متفاوت است و در هر جامعه نقطه‌ی اشباع در حد خاصی تعیین می‌شود. اگرچه برای تعیین حد اشباع باید به عوامل مختلفی از جمله تعداد جهانگردان، نوع آن‌ها، مرحله‌ی توسعه‌ی توریسم، تفاوت بین مردم جامعه‌ی میزبان و میهمان و ... توجه شود ولی برخی از صاحب‌نظران معتقدند حد اشباع زمانی فرا می‌رسد که قیمت زمین به علت ایجاد تأسیسات و امکانات جهانگردی افزایش پیدا کند و به جای بهره‌گیری از زمین و ملک برای احداث مدارس، بیمارستان‌ها، فضای سبز و سایر ضروریات شهری، تأسیس هتل‌ها و تسهیلات جهانگردی در اولویت قرار گیرد.^(۱۴) از دیگر ویژگی‌های حد اشباع ایجاد تغییر در ترکیب نیروی کار از نیروی

۱- نک، شمس‌السادات زاهدی، "توسعه‌ی پایدار و اصل آهین منافع شخصی"، مدیریت دولتی، ۱۳۷۶، شماره‌ی ۳۸.

متخصص به کارگران نیمه ماهر، تحمیل بار اضافی بر وسایل حمل و نقل و سایر زیرساخت‌های اقتصادی کشور و انزجار مردم کشور میزبان نسبت به گردشگرها به خاطر استفاده از امکاناتی است که متعلق به خود می‌دانند. (۱۵)

پیش‌نیاز گسترش صنعت توریسم، توسعه‌ی زیرساخت‌های اقتصادی است: ایجاد تسهیلات و خدمات عمومی، توسعه راه‌ها و جاده‌های مناسب با تابلوها و راهنماهای کارآ و موثر، وسایل حمل و نقل درون شهری و میان شهری، امکانات بهداشتی، پیش‌بینی مربوط به حفاظت و ایمنی شهری، سرویس‌های آتش‌نشانی، پلیس و نیروهای انتظامی و ... جملگی برای توسعه‌ی صنعت جهانگردی ضروری هستند. توسعه‌ی توریسم سبب افزایش تقاضا برای این زیرساخت‌های اقتصادی می‌شود و در مواردی که امکانات کشور اجازه بسط و گسترش این موارد را ندهد افزایش تعداد جهانگردان ممکن است دشواری‌ها و مشکلاتی را به دنبال داشته باشد.

هزینه‌های جهانگردی ممکن است اثر تورمی داشته باشند و سبب افزایش قیمت‌ها گردند. با توسعه‌ی صنعت جهانگردی، امکان جابه‌جایی نیروی کار به وجود می‌آید و ممکن است سایر صنایع با کمبود نیروی کار مواجه شوند.

از دیگر آثار منفی توریسم، احتمال بهره‌برداری بیش از حد برخی از شرکت‌ها و آژانس‌های خارجی است که مدیریت و اجرای کلیه‌ی برنامه‌های گردشگران را برعهده دارند و در نتیجه، نفع چندانی را برای کشورهای میزبان باقی نمی‌گذارند. مثالی که در این مورد زده می‌شود مسافرت گردشگران ژاپنی به کشورهای حوزه آسه‌آن است که هزینه‌ی تور را قبلاً در ژاپن می‌پردازند، در کشور میزبان با ماشین ژاپنی به یک هتل ژاپنی رسانده و در آن‌جا پذیرایی می‌شوند و به احتمال زیاد قسمت مهمی از غذایشان نیز از ژاپن تهیه می‌گردد. (۱۶) نتایج برخی از تحقیقات حاکی از این است که در بسیاری از مسافرت‌های یک پارچه و برنامه‌ریزی شده از طرف کشور مبدأ (آنچه که در اصطلاح به Package Holiday معروف است)، مبلغی که عاید کشور مقصد و میزبان می‌شود کم‌تر از چهل درصد کل هزینه‌ای است که گردشگر پیش‌تر پرداخته است. (۱۷)

آثار سیاسی توسعه‌ی توریسم

تفکیک آثار اقتصادی و آثار سیاسی توریسم به آسانی میسر نیست و نمی‌توان خط مشخصی بین این دو ترسیم کرد. جذب درآمدهای اقتصادی ناشی از توسعه‌ی صنعت جهانگردی منوط به وجود ثبات و امنیت سیاسی و صلح و آرامش است. بدیهی است چنانچه کشور از امنیت و ثبات برخوردار باشد زمینه‌ی لازم (البته نه کافی) برای توسعه‌ی صنعت جهانگردی فراهم می‌آید و در صورت اتخاذ تمهیدات مناسب، امکان جذب جهانگرد به وجود می‌آید.

چون توریسم، صنعتی کاربر است و به ایجاد کار برای تعداد زیادی از کارگران نیمه‌ماهر می‌انجامد می‌تواند مشکل بیکاری را تعدیل کند و احتمال بروز آشوب‌های سیاسی را تقلیل دهد.

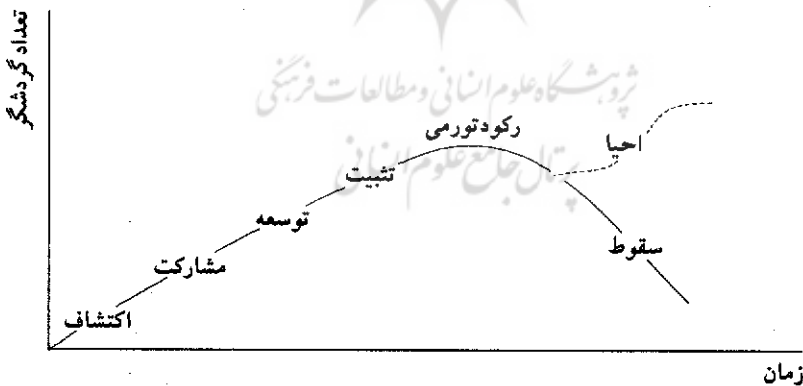
افزایش توریسم در سطح جهان باعث برقراری تماس‌های بیشتر بین ملیت‌های مختلف می‌شود و به درک و تفاهم بیشتری درباره نظام‌های اعتقادی و ارزشی، نحوه‌ی زندگی و مدل‌های رفتاری مردم مختلف در سطح جهان منتهی می‌گردد. بسیاری از صاحب‌نظران معتقدند که این ارتباطات و آمد و شدها می‌تواند در کاهش تشنج‌های سیاسی نیز موثر باشد و راهی برای صلح و دوستی و احترام متقابل بین جوامع مختلف ایجاد کند.^(۱۸)

نظام‌های حکومتی و سیاسی به طور مستقیم و غیر مستقیم در توریسم دخالت می‌کنند. در کشورهای غربی در موارد زیادی از هزینه‌ی توریسم برای تحقق اهداف سیاسی استفاده شده است. مثلاً به علت روابط سیاسی تیره بین آمریکا و کوبا، هیچ پرواز مستقیمی بین این دو کشور وجود ندارد و دولت آمریکا محدودیت‌هایی را در این زمینه ایجاد کرده است.^(۱۹) در مورد کشور خودمان نیز ما شاهد تاثیر روابط سیاسی بر سیاست‌های جهانگردی هستیم. مثلاً وقتی در کشور آفریقای جنوبی، سیستم آپارتاید حاکم بود، سیاحان ایرانی اجازه‌ی سفر به این کشور را نداشتند و در حال حاضر نیز همین وضع در مورد اسرائیل، صادق است. بنابراین نظام ارزش‌ها و ساختار سیاسی کشور نیز آثار مستقیم و غیر مستقیمی بر توسعه‌ی صنعت جهانگردی اعمال می‌کند.

آثار اجتماعی و فرهنگی توسعه‌ی توریسم

چنانچه سیاست‌های توسعه‌ی جهانگردی به خوبی برنامه‌ریزی و ساماندهی شوند می‌توانند راهی برای آشنایی مردم کشور با نحوه‌ی زندگی سایر ملل، عقاید، آداب، عادات، سنن و خلاصه فرهنگ‌ها و خرده فرهنگ‌های دیگر کشورها باشند. در این فرایند با ایجاد امکان مبادلات فرهنگی و تعامل‌های اجتماعی، زمینه‌هایی به وجود می‌آید که به وسعت نظر و بسط حوزه‌ی دید مردم منجر می‌شود و تجارب فرهنگی مردم کشور را غنی می‌سازد. از این طریق برای مردم کشور ما نیز این امکان فراهم می‌آید تا ارزش‌های مثبت فرهنگی خویش را به جهانیان انتقال دهند. البته هم زمان با آثار مثبت فرهنگی و اجتماعی، توسعه‌ی صنعت جهانگردی می‌تواند آثار تخریبی و منفی نیز در پی داشته باشد.

یکی از محققین به نام باتلر، سیر تکاملی نظام توریسم را در نموداری مصور ساخته است. به نظر او این چرخه‌ی تکاملی از مرحله‌ی کشف شروع می‌شود و رو به پیشرفت می‌گذارد ولی چنانچه به موقع در مورد پیش‌گیری از آثار منفی آن اقدام نشود، به سقوط منتهی می‌گردد. (شکل ۲)

شکل ۲. چرخه حیات توریسم (اقتباس از باتلر)

در مرحله‌ی اکتشاف، ابتدا تعداد گردشگران محدود است. جهانگردان به طور انفرادی برنامه‌ی مسافرتشان را تنظیم می‌کنند. معمولاً به زبان مردم محل آشنا هستند. ساکنین کشور

میزبان روابط دوستانه‌ای با آن‌ها برقرار می‌کنند و ورود جهانگردان را به عنوان پنجره‌ای به جهان خارج تلقی می‌کنند و از مراوده‌ی با آنان لذت می‌برند. در مرحله‌ی مشارکت، تعداد گردشگران اضافه می‌شود. مردم از اثرات مثبت این افزایش، منتفع می‌شوند. در موارد زیادی خود مردم برای گردشگران تسهیلات رفاهی فراهم می‌کنند و حتی اتاق خانه‌های خود را به آنان اجاره می‌دهند و رابطه بین میهمان و میزبان، هنوز هماهنگ و خوب است. به موازات رشد توریسم رفتار و طرز برخورد مردم نسبت به گردشگران تغییر می‌کند. در مرحله‌ی توسعه کم‌کم سرمایه‌گذاران خارجی (غیربومی) به منطقه رو می‌آورند. شکل و فضای منطقه عوض می‌شود و تغییرات زیادی پدید می‌آید. رابطه‌ی ساکنین و گردشگرها کم می‌شود. در مرحله‌ی تثبیت، درآمد سرانه‌ای که از هر گردشگر عاید می‌شود رو به کاهش می‌گذارد. منطقه به حداکثر بهره‌برداری از ظرفیتش می‌رسد. مشکلات اجتماعی و فرهنگی ظهور می‌کند. سرمایه‌گذاران خارجی شروع به بازگشت می‌کنند و این اجبار پیش می‌آید که از هتل‌ها و تسهیلات ایجاد شده، استفاده‌های دیگری به عمل آید (مثلاً، تبدیل به خانه سالمندان شود). وضع منطقه رو به افول می‌گذارد و چنان‌چه تجدید حیاتی صورت نگیرد و بدیل‌هایی برای استفاده از امکانات گردشگری ایجاد نشود کم‌کم خاطره‌ای از دوران شکوفایی در اذهان باقی می‌ماند.^(۲۰)

برخی از محققان به ارتباط بین توسعه‌ی توریسم و افزایش جرم و جنایت اندیشیده‌اند و در این زمینه تحقیقاتی انجام داده‌اند. نتیجه‌ی برخی از این تحقیقات حاکی از آن است که در فصول گردشگری در بعضی از مناطق، جرم و جنایت افزایش می‌یابد.^(۲۱) در کشورهای حوزه مدیترانه هم اکنون ضرب‌المثل معروفی در بین مردم رواج یافته است که مفهوم آن چنین است: "جوانان موتورسوار کیفیت گردشگران را از روی شانه‌ی آن‌ها می‌زنند".

در پاریس، در فصول گردشگری، تعداد جیب‌برها افزایش می‌یابد. البته کسانی که به جیبشان دستبرد زده می‌شود فقط گردشگران نبوده بلکه سایر مردم نیز از این بلا در امان نمی‌مانند. گاهی هم دیده شده که خود گردشگران دست به عمل خلاف زده و مرتکب جرم می‌شوند.^(۲۲) در نشریه ایندپندنت (Independent) مورخ چهارم ژوئیه سال ۱۹۸۹ چنین درج شده که پنج نفر گردشگر از اهالی برایتون، پس از قتل یک راننده تاکسی دستگیر شدند. هم‌چنین در همان سال، مستی‌های گردشگران انگلیسی در کشور اسپانیا مشکلاتی را پدید آورد که منجر به دخالت

مقام‌های رسمی و مسافرت یک وزیر انگلیسی به اسپانیا برای حل مسأله شد. (۲۳)
سایر آثار منفی فرهنگی و اجتماعی توسعه‌ی بی‌رویه صنعت جهانگردی را می‌توان به این ترتیب خلاصه کرد:

- تهاجم فرهنگی و تخریب مبانی اعتقادی.
- گسترش آلودگی‌های رفتاری متعارض با هنجارهای متداول در جامعه.
- امکان بروز رفتارهای غضب‌آلود و منزجرانه اهالی نسبت به گردشگران به علت مشاهده تفاوت‌های طبقاتی، تظاهرات رفتاری و کرداری.
- اثر نامطلوب نمایشی (Demonstration Effect) گردشگران بر مردم کشور.
- ورود بی‌رویه لغت‌های خارجی و اصطلاحات بیگانه به زبان متداول و رایج در کشور.
- امکان تغییر جهت یافتن و از بین رفتن اصالت کارهای هنری و صنایع دستی (به خاطر توجه به سلیق و سفارشات خاص گردشگران).
- شلوغی و ترافیک درون و برون شهری و ...

اثرات زیست‌محیطی توسعه‌ی توریسم

در بسیاری از مناطق جهان زیبایی‌های طبیعی و جذابیت‌های زیست‌محیطی، علت اولیه و اصلی برای جذب گردشگر و توسعه‌ی صنعت جهانگردی بوده‌اند. متأسفانه گسترش بی‌رویه این صنعت نیز همانند هر فعالیت لجام‌گسیخته‌ی بشری، آثار منفی و پیامدهای سوئی برای سیستم اکولوژیک همراه آورده است و خسارات فراوانی را به هوا، آب، زمین، پوشش نباتی و فضای سبز، حیات وحش و خلاصه کل نظام طبیعی وارد کرده است.

مثال‌های فراوانی در مورد خسارات زیست‌محیطی توسعه‌ی گردشگری وجود دارد. هجوم میلیون‌ها نفر به کوه‌های آلپ برای استفاده از ورزش اسکی، سبب شده است که همه ساله امکانات ورزشی (مثل پیست اسکی، وسایل و تجهیزات مرتبط با آن) فراهم شود و این امر باعث شده که بولدوزرها کوه‌ها را درنوردند و درختان را سرنگون سازند. در نتیجه، دیگر درخت چندانی موجود نیست تا مانعی برای سیلاب‌های ناشی از ذوب شدن برف‌ها باشد و از این جهت، مشکلات زیست‌محیطی پدید آمده‌اند. (۲۴)

رشته کوه‌های هیمالیا و قله اورست، همه ساله گردشگران زیادی را به خود جذب می‌کنند. برای تامین آب گرم جهت پاسخ‌گویی به نیازمندی‌های این جهانگردان، تعداد زیادی از درختان جنگلی قطع شده‌اند و جنگل‌زدایی رو به افزایش است. این امر خساراتی را به چرخه‌ی حیات وارد ساخته است. (۲۵) تعداد زیاد گردشگران در پارک‌های ملی آفریقا تهدیدی برای حیات وحش است. آزمایش حیوانات بر هم خورده، هوای تنفسی آنان آلوده شده است و خلاصه عادت‌های زیستی آن‌ها تحت تاثیر توسعه‌ی توریسم قرار گرفته است. یکی از متخصصین نگهداری حیوانات چنین اظهار کرده که در باغ وحش بریستول بیماری‌های زیادی از انسان به حیوانات منتقل شده است بخصوص در مورد گوریل‌ها (به علت تشابه ساختار فیزیکی با انسان) بیماری‌هایی مثل آنفلوآنزا، سرماخوردگی، سرخک و غیره شایع شده است. (۲۶)

اخیراً در مصر، صاحب‌نظران چنین اظهار کرده‌اند که حضور بیش از حد جهانگردان در این کشور سبب ایجاد آلودگی هوا شده است و این امر خسارت‌های زیادی را به آثار باستانی از جمله اهرام مصر وارد آورده است.

به طوری که ملاحظه می‌شود توریسم، آثار مستقیمی بر محیط زیست برجای می‌گذارد. این آثار بر دو نوع کلی آثار فعلی و آثار آتی قابل تقسیم است. (۲۷) این موضوع مهم باید با استفاده از تفکر سیستمی مورد بررسی قرار گیرد و به کمک رشته‌های مختلف از جمله علم فیزیک، علوم فضایی، جغرافیا، علوم اجتماعی، اقتصاد، مدیریت و سایر زمینه‌های مرتبط، تجزیه و تحلیل گردد.

آثار بهداشتی توسعه‌ی توریسم

از مزایای توسعه‌ی صنعت جهانگردی، توجه به اعتلای سطح بهداشت است. برای جلب گردشگر، تأسیس امکانات و تسهیلات جهانگردی، حفظ بهداشت، و رعایت اصول ایمنی و حفاظتی از ضروریات است. برنامه‌ریزی‌هایی که در این زمینه‌ها به عمل می‌آید به اعتلای سطح بهداشت و بالارفتن استاندارد زندگی در کشور کمک می‌کند و آثار مثبتی برای مردم در پی دارد زیرا از تسهیلاتی که فراهم می‌شود، آن‌ها نیز استفاده می‌کنند.

عده‌ای صنعت جهانگردی را صنعت بدون آلودگی می‌دانند درحالی که این نظر، صحیح

نیست. توسعه‌ی حساب نشده و بی‌رویه‌ی توریسم می‌تواند پیامدهای زیان‌بار و آثار مخربی داشته باشد که اگرچه در کوتاه مدت، نامرئی و غیر ملموس است ولی تبعات سوء آن در بلندمدت ظاهر می‌گردد. از پیامدهای منفی توسعه توریسم می‌توان به گسترش بیماری‌های خطرناک و مسری (از قبیل ایدز و هپاتیت) اشاره کرد که چنانچه پیش‌بینی‌های لازم در این مورد صورت نگیرد خطرات مهمی برای مردم کشور میزبان در پی خواهد داشت.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

براساس پیش‌بینی‌هایی که صورت گرفته است همه ساله بر تعداد جهانگردان در جهان اضافه می‌شود. طبق برآوردهایی که صاحب‌نظران انجام داده‌اند، تعداد گردشگران در سال ۲۰۰۰ به ۶۶۶ میلیون نفر خواهد رسید که یک سوم از این تعداد به سوی قاره آسیا روان خواهد شد. (۲۸) کشور ما نیز با توجه به جذابیت‌های فراوانی که دارد می‌تواند با تدوین استراتژی‌های مناسب، تعداد زیادی از آن‌ها را جذب کرده، از آثار مثبت توسعه‌ی توریسم منتفع شود و با تمهیدات سنجیده و حساب شده آثار منفی آن را تعدیل نماید. زمانی چنین نتایجی حاصل می‌شود که سیاستگذاران ما به توسعه‌ی پایدار در صنعت توریسم بیندیشند. توسعه‌ی پایدار نیز هنگامی محقق می‌گردد که از امکانات موجود، به درستی استفاده شود. یعنی با در نظر داشتن توان اقتصادی و سیاسی، پذیرش فرهنگی و اجتماعی و پتانسیل اکولوژیکی، علاوه بر این که نسل حاضر را از دستاوردهای توسعه‌ی توریسم منتفع می‌سازد، امکان ادامه‌ی توسعه برای نسل‌های فردا را نیز از دست ندهد. برای تحقق چنین هدفی، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

— تعمیق و بسط ارزش‌های مثبت فرهنگی، ملی و تاریخی به گونه‌ای که هویت ملی ما را پررنگ سازد و پایه‌های فرهنگی، اعتقادی ما را استحکام بخشد. در چنین حالتی جنبه‌ی دائمی فرهنگ خودی بر جنبه‌ی غیر دائمی فرهنگ خارجی استیلا می‌یابد و موقتی بودن آن را منعکس می‌سازد. در این صورت، اقتباس فرهنگی جایگزین سلطه و تهاجم فرهنگی می‌شود و مردم کشور، هم‌زمان با ایفای نقش حافظان سنت‌های فرهنگی و بومی خویش، به اقتباس جنبه‌های سازنده و مفید فرهنگ‌های دیگر نیز خواهند پرداخت.

— ایجاد شناخت و آگاهی در مردم کشور اولاً نسبت به نقش توریسم در کشور و ثانیاً نسبت

به آثار و پیامدهای مثبت و منفی آن از ابعاد مختلف به نحوی که با شناخت مکاتبه، از نتایج مفید توسعه‌ی توریسم، بهره‌ستایند و با خودباوری و پای‌بندی به ارزش‌های اصیل و اعتقادات مثبت خویش، از تبعات منفی آن دور مانند.

– تعیین و تبیین جایگاه سازمانی جهانگردی به نحوی که از پشتیبانی ارگان‌های حکومتی سطح بالا و از حمایت مسؤ‌ولان درجه‌ی اول کشور برخوردار باشد.

– تدوین سیاست ملی جهانگردی به گونه‌ای که استراتژی و چارچوب اصلی کار را در جهت تحقق توسعه‌ی پایدار این صنعت، مشخص سازد. به این ترتیب مناطق مختلف کشور که دارای امکانات متفاوت و محدودیت‌های خاص خود هستند می‌توانند با رعایت چارچوب‌ها و مقررات زیربنایی، از نظام برنامه‌ریزی غیر متمرکز بهره‌گیرند. نتیجه‌ی یک بررسی در کشور ترکیه حاکی از این امر است که در کشورهای وسیع (مثل کشور ما، هند، اندونزی، چین، نیجریه)، برنامه‌ریزی‌های متمرکز و در سطح ملی در مورد توریسم نمی‌تواند به طور کارآ و موثری عمل کند و بهتر است از نظام غیر متمرکز استفاده شود. (۲۹)

– انجام تبلیغات مثبت و جذاب درباره‌ی ایران به نحوی که خنثی‌کننده تبلیغات منفی در خارج از کشور و نشانگر واقعیت‌های موجود باشد. نقش دولت و سفارت‌های ایران در خارج از کشور در ایجاد جوّ مساعد مثبت، بسیار مهم و اساسی است.

– آموزش در کلیه‌ی سطوح مرتبط با امر جهانگردی در هر دو بخش عمومی و خصوصی (اعم از کادرهای سفارت‌خانه‌ها، اداره مهاجرت، گمرک، فرودگاه‌ها، هتل‌ها، آژانس‌ها و...).

– اتخاذ سیاست‌هایی جهت توزیع امکانات توریستی در سطح کشور به نحوی که با ایجاد بدیل‌های متنوعی برای جهانگردان از تراکم بی‌رویه و هجوم به نقاط مشخص توریستی، جلوگیری به عمل آید.

– ایجاد بانک اطلاعاتی درباره جذابیت‌های توریستی کشور از ابعاد مختلف فرهنگی، تاریخی، زیارتی، درمانی، ورزشی، هنری و غیره.

– استفاده از رسانه‌های عمومی به منظور آموزش مردم در زمینه‌ی نحوه‌ی برخورد مناسب با گردشگران، در قالب‌های داستانی، نمایشی، گزارشی و غیره، به طور مکتوب و شفاهی. رسانه‌ها می‌توانند از هنر و اندیشه خلاق مدد ستانند و نسبت به بسط آگاهی‌های عمومی در

زمینه‌ی توسعه‌ی صنعت جهانگردی گام‌های مؤثری بردارند.

– توجه به افزایش کیفیت خدمات جهانگردی امری بسیار ضروری است. در این فرایند می‌توان از مدل‌های نوین مدیریت که در تعمیم تفکر خلاق و در تقویت نگرش کیفیتی، موثر بوده‌اند کمک گرفت.

– تقویت مبانی علمی رشته‌ی جهانگردی در سطوح دانشگاهی. در حال حاضر رشته‌ی جهانگردی در دانشگاه‌های مختلف جهان تدریس می‌شود و ایجاد این رشته در دانشکده‌های مدیریت و بازرگانی رو به افزایش است.^(۳۰) در ایران نیز لازم است که به این رشته توجه بیشتری مبذول شود و به منظور ارتقای کیفیت برنامه‌های آموزشی و پژوهشی در این زمینه، از استادان و پژوهش‌گران میرز و متخصص استفاده‌ی لازم به عمل آید.

– استفاده از تحقیقات زیادی که در زمینه‌ی توریسم صورت گرفته است ولی متأسفانه هنوز این صنعت نتوانسته است در عمل از نتایج آن تحقیقات بهره‌برد.^(۳۱) انجام تحقیقاتی در مورد امکانات، محدودیت‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها، که در زمینه‌ی صنعت جهانگردی در کشور ایران وجود دارد (روش تجزیه و تحلیل سوات، SWOT)، بسیار ضروری است^(۳۲) در این مورد لازم است تمهیداتی جهت تامین بودجه‌های پژوهشی مورد نیاز اتخاذ شود.

یادداشتها

- ۱- زاهدی، شمس‌السادات، "تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم‌ها"، از انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی تهران، ۱۳۷۶، ص ۷.
- ۲- زاهدی، شمس‌السادات، "مقدمه‌ای بر نظریه عمومی سیستم‌ها"، نشریه مدیریت امروز، تهران، ۱۳۵۹، ص ۲۳.
- ۳- "همان منبع"، ص ۲۶.
- ۴- برتالانفی، لودویک فون، "نظریه عمومی سیستم‌ها"، ترجمه کیومرث پریانی، نشر تندر، تهران، ۱۳۶۶، ص ۶۲.
- ۵- فرشاد، مهدی، "نگرش سیستمی"، از انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲، ص ۵۰.

- International, Inc., 1994, P. 151.
- 7- Barang, M., "Tourism in Thailand", South, December, 1988, P. 71.
- 8- Law, Eric, "Tourist Destination Management, Issues, Analysis and Policies",
Routledge, London & Newyork, 1995, P. 127.
- 9- ----- "Tourism Development Corporation", 1991, P. 32.
- 10- Gonzalez, Pilar and Moral, paz, "Analysis of Tourism Trends in Spain", Annals of
Tourism Research, Vol. 23, No. 4, Oct. 1996, P. 739.
- 11- Hitchcock, Micheal, et al, "Toursim in South-East Asia", Routledge, N.Y. 1993, P.
216.
- 12- Ryan, Chris, "Recreational Tourism, A Social Science Perspective",
Routledge, N.Y., 1995, P. 89.
- 13- "Ibid.", P. 73.
- 14- "Ibid.", P. 155.
- 15- Harsell, "Opcit." P., 216.
- 17- Ryan, "Optic.", P. 89.
- 18- Edgel, David, L., "International Tourism Policy", Pub: Van Nostrand Reinhard,
USA, 1995, P. 121.
- 19- Jenkins, J.M., "Tourism and Public Policy", Routledge, N.Y., USA, 1995, P. 41.
- 20- Butler, R, "The Concept of a Tourism Area Cycle of Evolution", Canadian
Geographer, Vol. 24, PP. 5-12.
- 21- Milman, A. and Pizam, A., "Social Impacts of Tourism on Central Florida",
Annals of Tourism Research, Vol. 15, No. 2, PP. 191-205.
- 22- Ryan, "Opcit"., P. 159.
- 23- "Ibid."
- 24- "Ibid.", P. 95.

- 25- Mader, U., "Tourism and the Environment", *Annals of Tourism Research*, Vol. 15, No. 2, PP. 274-277.
- 26- Ryow, "Opcit.", PP. 97-98.
- 27- Page, Stephen, "Transport for Tourism", Routledge, London & Newyork, 1994, P. 147.
- 28- Hitchcock, "Opcit.", P. 327.
- 29- Tosum, C., and Jenkins, L., "Regional Planning Approach to Tourism Development: the Case of Turkey", *Tourism Management*, Vol. 17, No. 7, 1996.
- 30- Wells, Josette, "The Tourism Curriculum in Higher Education in Australia 1989-1995", *The Journal of Toursim Studies*, Vol. 7, No. 1, May 1996, P. 20.
- 31- Jackson, Mervyn, et al, "Toursim Experiences Within An Attributional Framework", *Annals of Tourism Research*, Vol. 23, No. 4, 1996, P. 798.

۳۲- نام روش تجزیه و تحلیل سوات از اولین حروف کلمات Weaknesses ، Strengths ، Opportunities و Threats اخذ شده است. این روش از جمله ابزارهای ارزیابی در برنامه‌ریزی استراتژیک است، در این روش از یک ماتریس چهار در چهار برای تجزیه و تحلیل عوامل موجود استفاده می‌شود. در هریک از خانه‌های ماتریس، یکی از عوامل موثر در سیستم قرار داده می‌شود که در ارتباط با یک دیگر مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. در هریک از موارد، نقاط قوت و ضعف، فرصت‌ها و امکانات موجود برای استفاده سیستم و عوامل تهدیدکننده، از ابعاد داخلی و خارجی به صورت درون و برون‌سازمانی مورد بررسی قرار می‌گیرند. اهمیت این روش در این است که عوامل تهدیدکننده را مورد شناسایی قرار می‌دهد تا سازمان بتواند خود را برای برخورد مناسب با آنان آماده سازد. از طرف دیگر، فرصت‌ها و امکانات محیطی را نیز برای فعالیت‌های خود در زمان حاضر و آینده جست و جو می‌کند.

برای آگاهی بیشتر در این زمینه به منبع زیر مراجعه فرمایید:

زاهدی، شمس‌السادات، "ایجاد و گسترش سیستم‌های اطلاعاتی"، فصلنامه‌ی مطالعات

مدیریت، شماره‌های ۱۰ و ۱۱، تهران، ۱۳۷۲، ص ۹۵-۷۱

فهرست منابع

الف - فارسی

- برتالانفی، لودویک فون، "نظریه عمومی سیستم‌ها"، ترجمه کیومرث پریانی، نشر تندر، تهران، ۱۳۶۶.
- زاهدی، شمس‌السادات، "ایجاد و گسترش سیستم‌های اطلاعاتی"، نشریه مطالعات مدیریت، دانشگاه علامه طباطبائی، شماره‌های ۱۰ و ۱۱، تهران، ۱۳۷۲.
- زاهدی، شمس‌السادات، "تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم‌ها"، از انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ۱۳۷۶.
- زاهدی، شمس‌السادات، "توسعه‌ی پایدار و اصل آهینین منافع شخصی"، مدیریت دولتی، ۱۳۷۶، شماره‌ی ۳۸.
- زاهدی، شمس‌السادات، "مقدمه‌ای بر نظریه عمومی سیستم‌ها"، نشریه مدیریت امروز، مرکز آموزش مدیریت دولتی، تهران، ۱۳۵۹.
- فرشاد، مهدی، "نگرش سیستمی"، از انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲.

ب - خارجی

- Barang, M., "Tourism in Thailand", South, December, 1988.
- Butler, R., "The Concept of a Tourism Area Cycle of Evolution", Canadian Geographer, Vol., 24, 1980.
- Edgel, David, L., "International Tourism Policy", Publisher: Van Nostrand Reinhard, USA, 1990.
- Harsell, Jan Van, "Tourism An Exploration", Third Edition, Prentice-Hall International, Inc., 1994.
- Hitchcock, Micheal, et al, "Tourism in South - East Asia", Routledge, N.Y., 1995.
- Jackson, Mervyn., et al, "Tourism Experiences Within An Attributional

Framework", Annals of Tourism Research, Vol. 23, No. 4, 1996.

- Low, Eric, "Tourist Destination Management, Issues, Analysis and Policies", Routledge, London and Newyork, 1995.

- Mader, V., "Tourism and the Environment", Annals of Tourism Research, Vol. 15, No. 2, 1988.

- Milman, A. and Pizam, A., "Social Impacts of Tourism on Central Florida". Annals of Tourism Research, Vol. 15, No. 2, 1988.

- Page, Stephen, "Transport for Tourism", Routledge, London & N. Y., 1994.

- Tosum, C., and Jenkins, L., "Regional Planning Approach to Tourism Development: The Case of Turkey", Tourism Management, Vol. 17, No. 7, 1996.

- Wells, Josette, "The Tourism Curriculum in Higher Education in Australia 1989-1995", The Journal of Tourism Studies, Vol. 7, No. 1, May, 1996.

- Tourism Development Corporation, 1991.

- Gonzalez and Moral, "Analysis of Tourism Trends in Spain", Annals of Tourism Research, Vol. 23, No. 4, Oct. 1996.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی